

प्राचीन मराठी वाङ्.मयाचा इतिहास

लेखक — डॉ. ल.रा. नसिराबादकर बी. ए.भाग ३ सत्र ६
प्रा.डॉ. मनीषा नागपुरे

महाराष्ट्र हे देशभाषा मराठी

महाराष्ट्राचा इतिहास

- महाराष्ट्र ही संतांची भूमी आहे. नाथ, महानुभाव, वारकरी, दत्त, समर्थ संप्रदायाचे महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक जडणघडणीत महत्त्वपूर्ण योगदान.
- महाराष्ट्र नावाचा उल्लेख प्रथम इ.स.७८२ मध्ये एरणगाव येथे सापडलेल्या स्तंभलेखात सापडतो.
- वायुपुराणात महाराष्ट्राचा उल्लेख 'दंडकारण्य' किंवा 'दक्षिणापथ' असा आढळतो. महाभारताच्या सभापर्वात 'नरराष्ट्र' असा उल्लेख आढळतो. तर मत्स्यपुराणात 'नवराष्ट्र' असा आढळतो.
- 'महारट्ट' पासून 'मन्हाट' किंवा 'महाराष्ट्र' हे नाव बनले असावे —डॉ.भांडारकर
- 'महाराज इंद्र ज्या भूमीवर राज्य करतो ते राष्ट्र. महाराजांचे राज्य ते महाराष्ट्र' असे मत इतिहासाचार्य राजवाडे यांचे आहे.
- 'महार हेच या देशाचे मूळ रहिवासी आहेत. महारांचे राष्ट्र ते महाराष्ट्र' अशी उत्पत्ती डॉ.विल्सन यांनी मांडले आहे.
- 'महाराष्ट्राचे जुने नाव 'मल्लराष्ट्र' असावे. मल्ल आणि मार एकच. मार—म्हार—महार. यावरून महाराष्ट्र म्हणजे महारांचे राष्ट्र.' — डॉ.ओषर्ट
- 'महारट्ट यात महार आणि रट्ट या दोन 'राष्ट्र'जातींच्या नावाचा संयोग होऊन महारट्ट असे रूप तयार झाले. त्याचे पुढे महाराष्टिक — महाराष्ट्र असे संस्कृतीकरण झाले.' — श्री.व्यं.केतकर
- 'महाराष्ट्र असे नाव नसून मरहट्ट असे असावे. मरहट्टहे नाव कानडी असून (मर = झाड, हट्ट = प्रदेश) झाडीमंडळ म्हणजे जंगलयुक्त प्रदेश होय.' — शं.बा. जोशी(मन्हाटी संस्कृती : काही समस्या

मराठी भाषा : उत्पत्तिकाल

- शिलालेख म्हणजे प्राचीन मराठीतील अक्षर वाङ्मय होय.
 - मराठी भाषेचा उत्पत्तिकाल शके ६०२ आहे. सापडलेल्या ताम्रपटात सांब्राज्य, पन्नास, प्रिथिवी असे शब्द दिसतात.
 - शके ६२१ च्या चिकुर्डे येथील ताम्रपटात आचलित, करवुन, करित यासारखे मराठी शब्द दिसतात.
 - शके ९३४ च्या अक्षीच्या शिलालेखात मिश्र रूपात मराठी वाक्य आढळते.
 - शके १०३८ मधील श्रवणबेळगोळच्या शिलालेखात 'श्री चावुण्डराजे करवियले' हे पहिले मराठी वाक्य सापडले.
- म्हणजे दहाव्या शतकात मराठी ही बोलीच्या, लोकभाषेच्या रूपात दृढ होऊ लागली.
- शके १०५० पासून मराठी भाषा ग्रंथरूपात काही अंशी अवतीर्ण होऊ लागली. आणि अकराव्या शतकात मराठीचे शब्दभंडार समृद्ध होऊ लागले.
 - शके १११० मध्ये कवी मुकुंदराज यांनी 'विवेकसिंधु' नावाचा ग्रंथ लिहिला. मराठीतील आद्य ग्रंथ.
 - सारांश – मराठीचे अस्तित्व सातव्या शतकात शब्दरूपात आढळते तर अकराव्या शतकात ग्रंथरूपाच्या दालनात पदार्पण करताना दिसते. विवेकसिंधुच्या आधीही ग्रंथरचना झाली असावी पण ती उपलब्ध नाही.

आद्यकवी राजयोगी मुकुंदराज

- उपनिषदांच्या मंथनातून निर्माण झालेले नवनीत म्हणजे विवेकसिंधु होय. अशिक्षित माणसे अध्यात्मज्ञानापासून वंचित राहूनये. यासाठी तत्त्वज्ञानाचा ग्रंथ मुकुंदराजांनी मराठीत आणला. वेदांत आणि अध्यात्मशास्त्र हा प्रमुख विषय आहे.
- विवेकसिंधु चे पूर्वार्ध आणि उत्तरार्ध असे दोन भाग असून ग्रंथातील एकूण ओवीसंख्या १६९८ आहे. विवेकसिंधुतील ओवी ही साडेतीन चरणांची आहे.
- विवेकसिंधु ग्रंथात तत्कालीन समाजजीवनाचे चित्र कुठेच दिसत नाही.

- परमामृत मुकुंदराजाचा हा दुसरा ग्रंथ आहे. चौदा प्रकरणात ३२३ ओव्या आहेत. विवेकसिंधुतील विषयच या ग्रंथात संक्षेपाने आला आहे.
- परमामृत या ग्रंथात स्थूलदेह, लिंगदेह आदी गहन विषयाचे विवेचन केले आहे. अवघड पत्रे, विविध उपमा, दृष्टांतांनी हे विवेचन कुशलतेने केले आहे.
- पवनविजय या ग्रंथातही विवेकसिंधु या ग्रंथातील तत्त्वज्ञान आलेले आहे. शिवपार्वती संवादरूपाने हे तत्त्वज्ञान आले आहे.

महानुभावांची साहित्य सरिता

- महानुभाव संप्रदायाची स्थापणा श्री.चक्रधर स्वामींनी केली तर प्रेरणा गोविंदप्रभू यांची आहे. या संप्रदायास 'परमार्ग' असेही प्राचीन नाव आहे
- श्री.चक्रधर स्वामी मुळचे हरपाळदेव असून त्यांचा जन्म गुजरात येथे शके १११६ मध्ये भडोच प्रांतात प्रधानाचे घरी झाला. एका युद्धात मारले गेल्यानंतर श्री.चांगदेव राऊळ यांच्या आत्म्याने त्यांच्या शरीरात स्मशानात प्रवेश केला. पुढे ते गुजरात सोडून रामयात्रेच्या निमित्ताने महाराष्ट्रात आले आणि महानुभाव पंथाचे कार्य सुरू केले.
- 'सूत्रपाठ' हा ग्रंथ महानुभावीयांचा वेद ग्रंथ असून पंथीय सारे तत्त्वज्ञान यात आले आहे. 'देवता या नित्यबद्ध, जीव बद्धमुक्त, परमेश्वर नित्यमुक्त व प्रपंच अनित्य आहे
- महानुभावीय पंचकृष्ण — श्री.भगवान कृष्ण, श्री.दत्तात्रय प्रभू, श्री.चांगदेव राऊळ, श्री गोविंद प्रभू, श्री चक्रधर स्वामी.
- संन्यस्थ आणि गृहस्थ असे दोन वर्ग असून संन्याशाने नित्य भ्रमंती व भिक्षा भोजन करावे. एकांतवास पत्करून परमेश्वराचे नामस्मरण करावे.
- महानुभावीयांचे सारेच वाङ्मय पंथ निष्ठेवर असून पंथांच्या प्रवर्तकांची चरित्रे, लीळा, वचने, आख्यायिका, पंथीय तत्त्वज्ञान आणि आचारधर्म यांचा प्रचार व प्रसार करणे ही त्यांची खरी भूमिका दिसते.
- संस्कृत ग्रंथ रचनेस महत्त्व असताना सुद्धा चक्रधरांनी आपल्या शिष्यांना मराठीतून ग्रंथरचना करावयास सांगितले.
- लीळाचरित्र :- मराठीतील पहिला चरित्रग्रंथ म्हणून या ग्रंथकडे बघितले जाते. श्री चक्रधरांच्या लीळा या ग्रंथातून आल्या आहेत. लीळाचरित्राची मांडणी एकाक, पूर्वार्ध, आणि

उत्तरार्ध अशा तीन विभागात झाली आहे. लीळांची संख्या एकूण १५०९ एवढी आहे. रसपूर्ण निवेदन आणि भाषेचा साधेपणाया गुणविशेषांनी लीळाचरित्राचे सौंदर्य वाढले आहे.

● श्री गोविंदप्रभू चरित्र :- म्हाईभटांनी गोविंदप्रभुच्या जीवनावर लिहिलेला हा ग्रंथ आहे. यातील आख्यायिकांतून तत्कालीन सामाजिक परिस्थितीचे स्वच्छ चित्र उमटले आहे. घाटा, पेवणे, कानवला, धिरडे, राळ्याचा भात, सागवती आदी तत्कालीन पदार्थांची माहिती. अत्यंत साध्या, प्रासादिक आणि मोजक्या शब्दयोजनेतून, प्रसंगनिर्मिती करून गोविंदप्रभूंचे दर्शन घडविले.

● दृष्टांतपाठ :- केसोबासाने या ग्रंथाचे संपादन केले असून महानुभावीय तत्त्वज्ञान शास्त्रोक्त पद्धतीने यात मांडले आहेहे दृष्टांत लोकजीवनातून निवडले असल्याने सामान्य शिष्यांना ते लवकर कळते. यात एकूण ११४ दृष्टांत असून प्रत्येक दृष्टांत म्हणजे एक उपदेशपर कथाच आहे.

● सूत्रपाठ :- या ग्रंथात एकूण १२५५ सूत्रे आहेत. महानुभावांचे तत्त्वज्ञान या ग्रंथीचे आधारे तयार झालेले आहे. पारमार्थिक निष्ठा आणि तात्त्विक भाषा यांमुळे ग्रंथ अतिशय सुरस झाला आहे.

● महादंबा मराठी आद्य कवयित्री :- मराठीतील आद्य कवयित्री म्हणून महदंबेचा उल्लेख होतो. महदंबेने धवळे गीत रचले. धवळे म्हणजे लग्न गीते होत. महदंबेतशीघ्र आणि उत्स्फूर्त कवित्व हा गुण होता. 'धवळे' (ओवी १४६) आणि 'मातृकी रुक्मिणीस्वयंवर' (ओवी ११०) ही महदंबेची मराठीतील पहिली कथाकाव्ये होत.

● साती ग्रंथ :- महानुभाव संप्रदायात या साती ग्रंथांना अतिशय महत्त्वपूर्ण स्थान आहे. महानुभाव हे श्रीकृष्ण भक्त आहेत. त्यामुळे त्यांनी कृष्णभक्तीवर ग्रंथरचना केली आहे.
१. रुक्मिणीस्वयंवर — नरेंद्र — श. १२१४, २. शिशुपालवध — भास्करभट्ट बोरीकर — श. १२३५, ३. उद्धवगीता — भास्करभट्ट बोरीकर श. १२३६, ४. वछाहरण — दामोदरपंडित — श. १२३८ ५. ज्ञानप्रबोध — पंडित विश्वनाथ — श. १२५३ ६. सहयाद्रिवर्णन — खळोव्यास — श. १२५५ ७. श्रीऋद्धिपूरवर्णन
— नारायणपंडित — श. १२८५.

ज्ञानदेवे रचिला पाया

● ज्ञानेश्वरांचा जन्म शके ११९७ मध्ये झाला तर त्यांनी संजीवन समाधी शके १२१८मध्ये घेतली. अवघ्या एकेवीस वर्षांच्या अल्प आयुष्यात त्यांनी साहित्यविषय, सांस्कृतिक, आध्यात्मिक कार्य केले. ज्ञानेश्वरांनी मराठी भाषेचा वापर आपल्या ग्रंथ निर्मितीसाठी केला. तथा मराठी ही भाषा संस्कृत पेक्षाही श्रेष्ठ आहे असे आवर्जून सांगितले.

● **ज्ञानेश्वरी उर्फ भावार्थदीपिका** :- गीतेच्या अठरा अध्यायांतील सातशे श्लोकांवर मूळ क्रम न बदलता ज्ञानेश्वरांनी नऊ हजार ओव्यांचे परमसुंदर रसाळ काव्य शके १२१२मध्ये लिहिले. ज्ञानेश्वरीचे रचनाकार ज्ञानेश्वर असले तरी लेखनिक हे सच्चिदानंद बाबा हे आहेत. अशी कबुली ज्ञानेश्वर देतात. या ग्रंथाच्या सुरुवातीला भारत प्रशंसा, गीतागौरव, गुरुमहात्म्ये वर्णन केले आहे. गुरु प्रमाणेच आपल्या श्रोत्यांनाही तेवंदनकरतात.

● **ज्ञानेश्वरीचे तत्त्वज्ञान** :- 'ब्रम्ह सत्य, जगत् मिथ्या' असे शंकराचार्यांचे तत्त्वज्ञान आहे. जग हे केवळ भासरूप आहे. शंकराचार्यांचे हे तत्त्वज्ञान ज्ञानेश्वरांना मान्य नाही. ज्ञानेश्वर म्हणतात की 'जगत् मिथ्या नसून तेही परमात्मस्वरूपच आहे.' सर्वत्र एकच आत्मतत्त्व भरून राहिले आहे. त्याखेरीज दुसरे काहीच नाही. आत्माच सर्वत्र भरलेला आहे. अद्वैत तत्त्वज्ञान. 'अहं ब्रम्हास्मि' म्हणजे 'मीच ब्रम्ह आहे' माझ्या खेरीज दुसरे काहीही वेगळे नाही. ही अवस्था म्हणजे अद्वैत होय.

● **ज्ञानेश्वरीचे काव्य** :- भक्त, ज्ञानी आणि योगी यांची वर्णने करताना याने वृत्तीने संपन्न असणाऱ्या ज्ञानदेवांच्या व्यक्तिमत्त्वाला काव्याचे पाझर फुटतात. मनाची कोमलता, हळुवारपणा, प्रेमोत्कटता, धीरोदात्तता या त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वात अंगभूत असलेल्या गुणांपोटी हे काव्य स्फुरू लागते. ज्ञानेश्वरांचा उल्लेख करताना 'तत्त्वज्ञ कवी' असाच करावा लागतो. ज्ञानेश्वरी हे काव्य 'तत्त्वज्ञान आणि काव्य' या दोन भरजरी धाग्यांनी विणलेले आहे. मराठीचा अभिमान व्यक्त करताना ते म्हणतात, 'माझा मराठाची बोलु कौतिके। परि अमृतातेहि पैजा जिंके। ऐसी अक्षरे रसिके। मेळवीन।।'

● **अमृतानुभव** :- ज्ञानेश्वरांच्या स्वतंत्र प्रतिभेचा विलास म्हणजे हा अमृतानुभव ग्रंथ होय. शके. १२१४ मध्ये या ग्रंथाची रचना झाली. पाच संस्कृत श्लोक आणि ८०४ ओव्या असलेला हा ग्रंथ एकूण दहा प्रकरणांत विभागलेला आहे. हा ग्रंथ ज्ञानेश्वरांनी केवळ

पारमार्थिकांसाठी लिहिला आहे. या ग्रंथाचे स्वरूप शुद्ध तत्त्वज्ञानमय असल्यामुळे सामान्यजनांपेक्षा विद्वानांनाच तो अधिका प्रिय आहे.

● **चांगदेवपासष्टी** :- चांगदेव पासष्टीची रचना आळंदीस श.१२१६ च्या सुमारास झाली. ज्ञानदेवांची कीर्ती ऐकून चांगदेवांनी त्यांना पत्र पाठविले. अनुभवाने मोठया पण वयाने मात्र लहान असणाऱ्या ज्ञानदेवांना नमस्कार लिहावा की आशीर्वाद अशा संभ्रमात पडल्यामुळे शेवटी चांगदेवाने कोरेच पत्र ज्ञानेश्वरांना पाठविले. या पत्राला पासष्ट ओव्यांचे पत्रात्मक उत्तर म्हणजे चांगदेवपासष्टी होय.

● **अभंगवाणी** :- कीर्तन प्रवचनांची गरज म्हणून ज्ञानेश्वरांनी अभंगांची रचना केली. अभंगांची संख्या साधारण ७६५ एवढी आहे. यात हरिपाठाचे अभंग, बालक्रीडेचे अभंग आहेत. अशा प्रकारे ज्ञानेश्वरांची वाङ्.मयीन कामगिरी विविध स्वरूपाची आहे.

नामयाची वाणी अमृताची खाणी

● संत नामदेवांचा जन्म शके.११९२ मध्ये परभणी जिल्हयातील नरसी बामणी येथे झाला. त्यांचे कुटुंब हे विठ्ठल भक्त होते.

● 'नाचू कीर्तनाचे रंगी। ज्ञान दीप लावू जगी।' असे म्हणून भागवत धर्माची पताका महाराष्ट्रापासून थेट पंजाब पर्यंत पोहचविण्याचे कार्य संत नामदेवांनी केले. त्यांच्या अभंगांनी तत्कालीन समाजावर भाववेडी जादू केली. नामदेवांच्या नावावर आजसुमारे अडीच हजार अभंग आहेत. नामदेवांच्या अंतरंगाचे अत्यंत स्वच्छ व नितळप्रतिबिंब त्यांच्या अभंगवाणीत बघावयास मिळते. कर्मठपणाचा त्याग करून सहजसुलभ अशा भक्ती मार्गातून सांसारिकांनाही सहज आपली आध्यात्मिक उन्नती साधता येते.

● नामदेवांनी **आत्मचरित्रपर ४९१** अभंग लिहिले आहेत. काहीसे त्रोटक असले तरी नामदेवांचे ते आत्मचरित्र आहे. नामदेवांच्या जीवनातील प्रमुख चार प्रसंगांचे चित्रण त्यात आढळते. आई, वडील, पत्नीने त्यांच्या भक्तीला केलेला विरोध. ज्ञानेश्वरादिकांसमोर नमस्कार न केल्यामुळे मुक्ताईने केलेला अहंकारहरण. गुरूकडे झालेली रवानगी. आणि शेवटी शतकोटी अभंग रचना करण्याची घेतलेली शपथ असे चार प्रसंग होत. ते यात समाविष्ट आहेत.

● **ज्ञानेश्वर चरित्र** :- मराठीतील पहिले काव्यमय चरित्रकार म्हणून नामदेवांचा उल्लेख होतो. तर पहिले गद्य चरित्रकार म्हणून म्हाईभटांचा उल्लेख होतो. आदि, समाधी, आणि तीर्थावळी अशा प्रकरणांतून त्यांनी आपल्या परमप्रिय सुहृदयांचे म्हणजे ज्ञानेश्वरांचे चरित्र लिहिले आहे. याची ओवीसंख्या सुमारे साडेतीनशे आहे.

● **बाळक्रीडेचे अभंग** :- हा नामदेवांच्या बालसुलभ मनोवृत्तीला साजणारा विषय होय. कृष्णाचे बालपणापासून ते यौवनापर्यंत चे विविध प्रसंग नामदेवांनी यातून टिपले आहेत. या अभंगांतून त्यांच्या निष्पाप, बालरूप व्यक्तिमत्त्वाचे आणि रसाळ व मनोज्ञ अशा शैलीचे दर्शन होते.

● याशिवाय अनेक आरत्या, भूपाळ्या अशा रचनाही नामदेवांच्या नावाने आहे. नामदेवांची वाणी विविधात्मक आहे. तिने मराठी भाषेला जिवंतपणा आणि अमृतमधुर रूप दिले. मराठीत भावकवितेचा पहिला प्रवाह नामदेवांनीच आणून सोडला मराठीतील पहिले भावकवी, आख्यानकवी, पद्यचरित्रकार, आत्मचरित्रकार असेच त्यांचे वर्णन करायला हवे.

● सामान्यांच्या अंतःकरणाला स्पर्श करील अशा सुबोध आणि सरस भाषेत त्यांनी भागवत संप्रदायाच्या तत्त्वांचा प्रसार केला.

● कीर्तनाचे आद्य प्रवर्तक ठरलेल्या नामदेवांनी समाजातील जातिभेदाला चंद्रभागेच्या वाळवंटापुरती मूठमाती दिली.

● मराठीतील पहिले भावकवी, पद्य चरित्रकार, आत्मचरित्रकार , आख्यानकवी, भागवतधर्माचे पहिले संघटक आणि प्रचारक, कीर्तनपरंपरेचे प्रवर्तक, आपल्या शिष्यांची समाधी बांधणारे गुरू अशा अनेक दृष्टींनी नामदेवांचे व्यक्तिमत्त्व संपन्न आहे.

● आपल्या काव्यनिर्मितीच्या आणि कर्तृत्वाच्या द्वारे नामदेवांनी समाजाला मानवता, भूतदया, शांती, सर्वाभूती प्रेमभाव, संतमाहात्म्यातून आदर्श व्यक्ती आणि भक्त यांची महती शिकविली.

समन्वयकार एकनाथ

- संत एकनाथांचा जन्म श.१४५० मध्ये पैठण येथे झाला. एकनाथांनी समन्वयकाराची भूमिका निभावली. त्यांनी समाजातील विविध वर्ग ओळखले. बुद्धिवान ज्ञानी वर्ग, दुसरा मध्यम वर्ग आणि तिसरा सर्वसामान्य तळातील वर्ग या सर्वांसाठी वेगवेगळ्या स्तरातील वाङ्.मय निर्मिती करून समन्वय साधण्याचा प्रयत्न केला.
- वाङ्.मयाची निर्मिती करताना नाथांनी पंडित आणि विद्वानांसाठी 'चतुःश्लोकी भागवत' व एकनाथी भागवताची निर्मिती केली. मध्यमवर्गीयांसाठी 'रुक्मिणीस्वयंवर' आणि 'भावार्थ रामायण' यांची योजना केली तर सर्वसामान्य वर्गासाठी भारूडांची निर्मिती केली.
- तत्त्वज्ञान लोकभाषेत सांगून जनरंजन करता करता लोकशिक्षण देणारे नाथ हे पहिले कवी होत.
- चतुःश्लोकी भागवत, एकनाथी भागवत, रुक्मिणीस्वयंवर, भावार्थ रामायण,स्फुटप्रकरणे, भारूडे, अभंग, पदे आणि गौळणी मिळून नाथांची कविता सुमारे पाऊण लाख भरते.
- ज्ञानेश्वरी ग्रंथाला शुद्ध करून तिची पुनर्बांधणी केली.

तुका झालासे कळस

- तुकोबांचे पूर्ण नाव तुकाराम बोल्होबा आंबिले असे आहे. त्यांचा जन्म देहूस श.१५२० मध्ये झाला. सुरुवातीचा काळ चांगला गेल्यानंतर सतराव्या वर्षापासून त्यांच्या जीवनात आपत्तीचा काळ सुरू झाला. आईबाप वारले. भावजय वारलीआणि थोरला भाऊ सावजी विरक्त झाला. गुरेढोरे मेली. पहिली बायको रखमाबाई आणि मुलगा संतू डोळ्यांदेखत अन्नअन्न करीत मेली. तुकारामांचे मन संसारातून विरक्त झाले. ते वैरागी बनून ईश्वराच्या आश्रयाला गेले.
- आज तुकारामांचे सुमारे पाच हजार अभंग उपलब्ध आहेत. प्रत्येकाच्या हृदयाला जाऊन भिडण्याची असीम ताकद आजही या अभंगांत आहे.
- तुकोबांची अभंगवाणी ही त्यांच्या व्यक्तिगत जीवनातून पण सर्वस्पर्शी अशी बनली आहे. त्यांची वाणी मेणाहून मऊ असली तरी प्रसंगी वज्राहून कठोर बनते.

- तुकोबांच्या आत्मपर अभंगांतून भावनेची उत्कटता आणि हळुवारपणा दिसतो, तर सामाजिक नीतिपर अभंगांतून परखडपणा आणि स्पष्टोक्ती दिसते.
 - 'सुख पाहता जवापाडे। दुःख पर्वताएवढे।' अशा अभंगांतून त्यांनी संसाराची क्षणभंगूरता स्पष्ट केली आहे.
 - तुकोबांच्या उपदेशातील प्रमुख धागा भक्तीचा आहे. सर्वसामान्यांना आणि स्त्रीशूद्रांना भवसागर तरून जाण्यास भक्ती हा एकच सोपा उपाय असला तरी भक्ती ही म्हणावी तितकी सोपी गोष्ट नसून सुळावरील पोळी आहे. असे बजावतात.
 - तुकारामांचा पिंड जसा भावनाप्रधान भक्ताचा आहे तसा परखड समाजसुधारकाचाही आहे. 'बुडती हे जन, न देखवे डोळा' या कळवळयापोटीच समाजाला उद्धाराचा मार्ग तुकाराम दाखविताना दिसतात.
 - तुकारामांनी समाजातील ढोंगीपणावर कडाडून प्रहार केले. 'पाया झाला नारू। तेथे न बांधा कापुरू॥ तेथे बिबयाचे काम। अधमासि तो अधम॥' सज्जनाने प्रसंगी जशास तसे वागावे असे ते सांगतात. तुकोबांनी निखळ विज्ञानवाद सांगितला.
 - आपल्या साहित्यातून केवळ वारकऱ्यांनाच नाही तर साऱ्या समाजालाच नीतिमूल्याची आठवण करून देणे हे तुकोबांनी जिवितकार्य माणले होते. 'वृक्षवल्ली आम्हा सोयरी वनचरे' असे म्हणत मानवी जीवनात निसर्गाची निकड त्यांनी अधोरेखित केली आहे.
 - संत तुकाराम हे प्राचीन मराठी साहित्यातील साधारण शेवटचे प्रमुख वारकरी संत आहेत. वारकरी संप्रदायासाठी त्यांचे योगदान अतिशय महत्त्वपूर्ण आहे.
-

दासबोधकार समर्थ रामदास

- संत रामदास यांचा जन्म श.१५३० ला जांबेस येथे झाला. यांचे पूर्ण नाव नारायण सूर्याजीपंत ठोसर असे आहे. त्यांचे लहानपणी त्यांना श्रीरामाचे दर्शन झाले तेव्हापासून ते रामदास या नावाने प्रसिद्ध झाले.
 - रामदासांनी समर्थ संप्रदायाची स्थापणा केली.
 - ग्रंथरूप आणि स्फुट काव्यस्वरूप अशी द्विविध स्वरूपाची ग्रंथ रचना समर्थांनी केली.
 - **करुणाष्टके** :- नावाप्रमाणेच ही कारुण्याने ओथंबलेली आहेत. त्यांनी आपल्या साधकावस्थेत केलेली रचना आहे.
 - **एकवीससमासी** :- ईश्वरभक्तीद्वारे प्रत्येकाने आपला उद्धार करावा. हे शिष्यांना समजून सांगण्यासाठी रामदासांनी या ग्रंथ रचना केली आहे. ग्रंथ रचनेची ओवीसंख्या १३४० असून परमार्थविवेचन हे त्यांचे स्वरूप आहे.
 - **रामायणे** :- रामदासांनी एकाऐवजी दोन रामायणे लिहिली. तसेच संस्कृतातही रामायण लिहिले. एक 'लघुरामायण' असून श्लोकसंख्या १२५ आहे. तर दुसरे 'दीर्घ रामायण' असून यात सुंदर व युद्ध अशी दोन कांडे आहेत. श्लोकांची संख्या १४६२ एवढी आहे.
 - **मनाचे श्लोक** :- एकवीससमासी आणि दासबोध या ग्रंथांतील तत्त्वज्ञान सामान्य जनांसाठी साध्या सोप्या भाषेत सांगितले. त्याला मनाचे श्लोक म्हणतात. समाज प्रबोधनात्मक असे या ग्रंथाचे स्वरूप असून श्लोकांची रचना भुजंगप्रयात वृत्तात झाली आहे. एकूण श्लोक २०५ एवढे आहेत. व्यक्तीच्या आदर्श जीवनाची कल्पना यातून ते मांडतात.
 - **दासबोध** :- रामदासांचे संपूर्ण विचारधन एकत्र असलेले असा ग्रंथ म्हणजे दासबोध होय. या ग्रंथाची विभागणी दोन भागात झालेली आहे. पूर्वार्धाची ओवीसंख्या ३८६६ तर उत्तरार्धाची ओवीसंख्या ३८८५ एवढी आहे.
-

पंडिती कवी

- प्राचीन मराठी वाङ्मयातील संत साहित्यानंतर पंडिती साहित्य हा महत्त्वपूर्ण प्रवाह आहे.
 - या साहित्याची निर्मिती ही पांडित्य दर्शनाच्या हेतूने झाली असल्याने पंडितांनी संतांप्रमाणे विषय प्राचीन महाकाव्यांतून घेतले असले तरी त्यांची भाषा मात्र अतिशय कठीण अशी पंडिती वळणाची आहे. पंडितांच्या समोर मूठभर शिक्षित वर्ग होता त्यासाठी त्यांनी हे साहित्य निर्माण केले. साहित्य जेवढे कठीण लेखक तेवढाच विद्वान मानला जायचा. विद्वज्जन्य रसिकता हे पंडितांचे वैशिष्ट्ये आहे.
 - पंडितांनी स्वतःचे पांडित्य सिद्ध करण्यासाठी प्रचंड मेहनत घेतली. त्यामुळे मराठी साहित्याला नानाविध अलंकार, गण, वृत्ते आदींचे मौल्यवान धन मिळाले. संस्कृत महाकाव्यांना आदर्श ठेऊन शृंगारासह नऊ रसांना प्राधान्य देणारे साहित्य निर्माण केले.
 - मुक्तेश्वर, वामनपंडित, रघुनाथपंडित, सामराज, श्रीधर, नागेश, विठ्ठल, मोरोपंत आदी पंडितांच्या संस्कृत गुणवृत्तांत लिहिलेल्या आख्यानपर रचनेस पंडिती काव्य म्हणून संबोधण्यात येते.
 - वामन पंडित – वामन पंडितांच्या काव्याचे वेदान्तविषयक, पौराणिक आख्यानपर आणि भाषांतरित असे तीन भाग पडतात. त्यांच्या एकूण काव्यपंक्तींची संख्या जवळजवळ **चाळीस हजार** असून त्यांनी सुमारे निम्म्या काव्यपंक्ती वेदान्तनिरूपणाला वाहिलेल्या आढळतात. निमसागर, यथार्थदीपिका, चित्सुधा, तत्त्वमाला, श्रुतिसार, कर्मतत्त्व, राजयोग, गीतार्णवसुधा हे त्यांचे ग्रंथ व छोटी प्रकारणे अध्यात्मपर आहेत
 - रघुनाथ पंडित – अल्प काव्यरचना करूनही पंडित कवींमध्ये श्रेष्ठ स्थान मिळविणारे कवी. रामदासवर्णन, गजेंद्रमोक्ष आणि दमयंतीस्वयंवर अशी मोजकीच रचनारघुनाथपंडिताची आहे. रामदासवर्णन हे त्यांचे पहिलेच काव्य होय.
 - नलदमयंती स्वयंवर आख्यान हे अतिशय गाजलेले काव्य आहे. काव्य गुणांच्या दृष्टिने मराठी साहित्यात या काव्याला अधिक महत्त्व आहे. संस्कृत कवितेच्या धर्तिवर मराठीतील हे पहिले काव्य होय.
 - नलदमयंती स्वयंवर आख्यानाची श्लोकसंख्या २५४ एवढी आहे.
-

शाहिरी काव्य

- संतांच्या आणि पंडितांच्या कवितेपेक्षा अगदी वेगळ्या वळणाची कविता अकराव्या शतकात प्रशिद्ध झाली. तिला शाहिरी काव्य असे म्हणतात रामजोशी, अनंतफंदी, सगनभाऊ, प्रभाकर, होणाजी बाळा, परशराम आदी शाहिरांच्या लेखणीतून आणि वाणीतून निघालेले हे काव्य डफ—तुणतुण्याची साथ घेऊन लोकांचे रंजन करू लागले. या शाहिरी काव्याचे विषय संतपतांच्या कवितेपेक्षा वेगळे होते आणि त्यांच्या प्रेरणाही वेगळ्या होत्या.
- शाहीर लोकजीवनात पुरते समरसलेले होते लोकजीवनातील विविधप्रसंग, समोर जीवावर उदार होऊन पराक्रम करणारे वीर पुरूष आणि आपल्या रूपगुणसौंदर्याने मोह घालणाऱ्या रूपयौवना यांचे प्रेमोत्कट भाव; भोवतालच्या वातावरणातील रंगेलपणा आणि रंगेलपणा शाहिरांनी आपल्या काव्यातून अधेरेखित केला.
- 'शाहिरी कविता म्हणजे मराठ्यांची खरी गाणी होत.' मराठ्यांचे मनगट, मराठ्यांचे मन, मराठ्यांच्या भावभावना, मराठ्यांचे आचारविचार, मराठ्यांचा पोशाख आणि मराठ्यांचा मानधनी मोठेपणा या सर्वांचे प्रतिबिंब लावण्यांत व पोवाड्यांत उत्तम प्रकारे पडले आहे. हे खरे मराठी काव्य होय. पोवाडा आणि लावणी असे दोन प्रकार पडतात.
- पोवाडा — वीरांच्या पराक्रमांचे, विद्वावानांच्या बुद्धिमत्तेचे, सामर्थ्यांचे, गुण—कौशल्याचे काव्यात्मक वर्णन किंवा स्तुती म्हणजे पोवाडा होय.
- गोंधळ या प्रकारातून पोवाडा हा प्रकार पुढे विकसित झाला असावा. पोवाड्यांची रचना ही गोंधळाच्या निवेदनासारखीच असते. गोंधळातील नमनाचा प्राथमिक भाग कायम राहिला आणि पुढची पुराणकथा जाऊन विद्यमान व्यक्तित्तेचे चरित्र व पराक्रमवर्णनास महत्त्व आले.
- पोवाड्यातील धावती, ओघवती रचना, तुटक पण आवेशपूर्ण भाषा यांमुळे ते ऐकताना श्रोत्यांच्या मनात वीररसाची निर्मिती अगदी सहज होते व त्यांचे देहभान हरपते. प्राचीन मराठीत आज सुमारे तीनशे पोवाडे उपलब्ध आहेत. शिवकालातील चार, शाहूकाळातील तीन, पेशवेकाळातील दिडशे असून बाकी उरलेले इंग्रज काळातील आहेत.
- लावणी — पोवाडा हा काहिसा रंगडा, ओबडधोबड आहे तर लावणी नाजूक आणि अटकर बांध्याची आहे. लावणी ही शृंगार रसपूर्ण असते. सजण व सजणी यांच्या मनाला धुदं करणारी चित्रे लावणीत असतात. अंतरंग शृंगारपूर्ण आणि म्हणण्याचा ढंगही तितकाच नखरेबाज यामुळे लावणी ऐकण्यापासून 'वैषयिक सुखाची प्राप्ती' होत असल्याची जाणीवही येते